

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА НА ІНФОРМАЦІЮ

СЛІНЬКО Тетяна Миколаївна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права України НУ «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»
УДК 342. 7.

Стаття посвячена проблемі реалізації права человека и гражданина на информацию и гарантиям его обеспечения. Особое внимание автор уделяет анализу международных документов, которые устанавливают гарантии реализации права на информацию и на доступ до информации о деятельности органов публичной власти и обязанностям государства по обеспечению его реализации.

Ключові слова: міжнародні гарантії, міжнародні стандарти, свобода вираження поглядів, право на інформацію, право на доступ до інформації, правомірне обмеження права на доступ до інформації.

Міжнародно-правові норми, які регламентують право людини і громадянина на інформацію та визначають гарантії його реалізації в сучасному світі неможливо розглядати тільки у рамках конкретної, окремо взятої держави. А у своїй сукупності принципи і норми міжнародного права закладають основи певного порядку у сфері використання засобів масової інформації, сприяють налагодженню активізації міжнародного обміну інформацією [7.С.158]. Адже співробітництво та довіра у сфері інформації передбачає право поширювати ідеї та інформацію незалежно від державних кордонів, тобто міжнародні угоди забезпечують недопущення обмеження потоку інформації як у середину країни, так і за її межі [15.С.181]. Поряд з відновленням законодавства кожної окремої держави в умовах глобальних інформаційних систем і мереж повинні активно розвиватися між-

народні норми приватного й публічного права, договорів, має ставитися питання про створення наднаціонального права для всіх, про підвищення авторитету визнаних міжнародним співтовариством стандартів [3]. Тому метою даної статті є аналіз міжнародно-правових норм, які встановлюють гарантії реалізації права людини і громадянина на інформацію, а також на доступ до інформації про діяльність органів державної влади.

Різні аспекти міжнародно-правових гарантії реалізації права людини і громадянина на інформацію та на доступ до інформації досліджували у своїх наукових працях І.В. Арістова, Ю.Г. Барабаш, О. Винников, В. Гавловський, М.С. Демкова, Р. Калужний, А.І. Марущак, О.В. Нестеренко, В.В.Речицький, В.О. Серьогін, В.В. Середюк, С. Шевчук, М. Швець, В. Цимбалюк та ін.

Виклад загального матеріалу включає до себе нормативний зміст міжнародно-правових документів, що прямо чи опосередковано стосуються реалізації права людини і громадянина на інформацію та які встановлюють гарантії реалізації права на інформацію, на доступ до інформації, а також значення ЗМІ у висвітленні діяльності органів державної влади.

Реалізація права громадян на інформацію та на доступ до інформації, у тому числі й щодо діяльності органів державної влади, прослідковується через систему гарантії, встановлених державою з метою забезпе-

чення зазначених прав. Недостатньо лише декларування права громадян на інформацію та на доступ до інформації, зокрема щодо діяльності органів державної влади, важливим є встановлення певних гарантій їх реалізації, тобто закріплення певних умов та засобів, що забезпечують існування свободи слова й інформації в демократичному суспільстві [14. С.209].

Розглядаючи міжнародно-правові гарантії реалізації права людини і громадянина на інформацію та на доступ до інформації про діяльність органів державної влади, необхідно з'ясувати, що розуміють під гарантіями взагалі. Виходячи з тлумачення цього слова, гарантувати – це значить забезпечити що-небудь, поручитися за що-небудь [19.С. 542]. Так, вчені П.М. Рабінович та М.І. Хавронюк визначають гарантії прав і свобод людини та громадянина як умови та засоби, принципи та норми, які забезпечують здійснення, охорону і захист зазначених прав, є запорукою виконання державою та іншими суб'єктами правовідносин тих обов'язків, які покладаються на них із метою реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина [12.С.246]. А.М. Колодій та А.Ю. Олійник вказують, що гарантії основних прав і свобод можна охарактеризувати як систему норм-принципів, умов і засобів, що забезпечують у своїй сукупності здійснення конституційних прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина [6. С.223].

Найбільш поширеною точкою зору на класифікацію та зміст гарантій є думка М.В.Вітрука, відповідно до якої всі гарантії прав та свобод прийнято поділяти на загальносоціальні (загальні) та власне правові, юридичні (спеціальні). Загальні гарантії – це об'єктивні матеріальні та духовні умови реалізації основних прав і законних інтересів людини. До них належать: економічні, політичні, соціальні та духовні гарантії [5.С.20-38].

У юридичній літературі даються різні визначення категорії правових гарантій. Так, П.О. Недбайло під юридичними гарантіями визначає передбачені законом засоби, які безпосередньо забезпечують правомірну поведінку суб'єктів суспільних

відносин [10.С.49-53]. А.В. Міцкевич юридичними гарантіями прав громадян називає порядок діяльності державних органів і установ, громадських організацій, що спрямована на попередження і припинення посягань на права громадян, на відновлення цих прав і притягнення винних за їх порушення до відповідальності [8.С.24-33]. - М.В. Вітрук під правовими гарантіями розуміє сукупність умов і засобів, які забезпечують фактичну реалізацію і повну охорону прав і свобод всіх трудящих і кожної людини [5. С. 28]. На думку Б.С. Ебзеєва, гарантії – суть вираження соціальної відповідальності держави, обов'язків її органів і посадових осіб створювати всі необхідні умови для реалізації громадянами своїх прав і свобод і надання особі надійного інструментарію їх охорони і захисту [5. С. 28-38]. В.С. Нерсесянц визначає юридичні гарантії як систему взаємопов'язаних форм і засобів (нормативних, інституційних і процесуальних), що забезпечують належне визнання, захист і реалізацію певних прав, відповідних їх обов'язків [9.С. 60-65].

Проаналізувавши різні підходи вчених щодо розуміння правових гарантій, можна стверджувати, що більшість із них визначають гарантії як систему або сукупність засобів та способів, правових норм, які забезпечують реалізацію прав та свобод. Щодо міжнародно-правових гарантій права людини і громадянина на інформацію та на доступ до інформації, то можна вивести таке визначення – це система правових норм та принципів, організаційних засобів і способів, умов та вимог, за допомогою яких забезпечується право щодо пошуку, збирання, отримання, передачі, виробництва та поширення інформації ЗМІ.

На думку науковців, ефективність цієї системи залежить від різних чинників, основним серед яких є наявність певних елементів у системі функціонування державної влади, а саме: а) наявність Основного Закону, дію якого не може бути припинено довільно; б) визнання державної влади похідною від влади народу і Конституції; в) закріплення на конституційному рівні основних прав і свобод людини та громадянина та засобів і умов їх здійснен-

ня; г) наявність незалежної судової влади; д) можливість захисту своїх прав в Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та у міжнародних правозахисних організаціях [6.С.223].

Право на інформацію в Україні регламентується інформаційним законодавством та гарантується Основним Законом України. До нормативно-правових гарантій права на інформацію відносять обов'язок органів державної влади, органів місцевого самоврядування інформувати про свою діяльність, прийняті рішення, створення в державних органах спеціальних інформаційних служб або систем, які б забезпечували у встановленому порядку доступ до інформації, застосування юридичної відповідальності за порушення законодавства про інформацію, здійснення державного контролю за його додержанням та інші. Стаття 34 Основного Закону гарантує право кожного вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Відповідно до ст.32 Конституції України громадяни мають право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях із відомостями про себе, які не становлять державної або іншої захищеної законом таємниці. Гарантується також судовий захист права громадян спростувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та пошуком подібної інформації.

Закріплення цих прав та гарантій їх реалізації дублюється Законом України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» та Законом України «Про інформацію». До нормативно-правових гарантій відносять також заборону цензури (ст. 15 Конституції України; ст. 2 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», ст. 24 Закону України «Про інформацію», ст. 5 Закону України «Про телебачення і радіомовлення»); ідеологічну багатоманітність (ст. 15 Конституції України); законодавче закріплення таких принципів інформаційних відносин як:

гарантованість права на інформацію; відкритість, доступність інформації, свобода обміну інформацією; достовірність і повнота інформації; свобода вираження поглядів і переконань; правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації; захищеність особи від втручання в її особисте та сімейне життя (ст. 2 Закону України «Про інформацію»); неможливість притягнення до відповідальності за висловлення оціночних суджень; оціночні судження не підлягають спростуванню та доведенню їх правдивості (ст. 30 Закону України «Про інформацію»); державне гарантування вільного і відкритого обговорення суспільно важливих проблем із застосуванням телебачення і радіомовлення (ст.4 Закону України «Про телебачення і радіомовлення») та ін.

Міжнародно-правові гарантії реалізації права людини і громадянина на інформацію та на доступ до інформації визначені нормами міжнародного права, які стали дієвим інструментом неупередженої та системної протидії різноманітним проявам цензури у всьому світі.

Україна здійснює свою зовнішньополітичну діяльність на основі загальноvizначених принципів і норм міжнародного права (ст.18 Конституції України). Імплементация норм міжнародного права залежить від позиції держави щодо співвідношення (взаємодії) договірних норм міжнародного права і норм національного законодавства [16. С.35-52]. Важливою методологічною основою необхідності гармонізації законодавства України з міжнародними нормами є ст. 9 Конституції України, яка передбачає, що міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. При цьому чітко окреслюється співвідношення міжнародних угод із Конституцією України. Міжнародні договори не можуть суперечити Основному Закону. Конституційний Суд України своїм рішенням встановив повноваження з перевірки на відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів або тих, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на

їх обов'язковiсть (ч.1 ст. 151 Конституцiї), а також положення, що «укладення мiжнародних договорiв, якi суперечать Конституцiї України, можливе лише пiсля внесення вiдповiдних змiн до Конституцiї України» [1. С.48-34].

Аналіз зазначеної конституцiйної норми дозволяє вiдзначити, що перша її частина дає можливість збагатити зміст національного законодавства України нормами та принципами, якi унiфікованi і закріпленi в мiжнародних актах та вiдображають досягнення свiтової цивiлiзацiї в мiжнародному правi. Разом з тим необхідно вказати, що конституцiї деяких країн взагалі оминають питання про вклучення мiжнародно-правових норм до національного законодавства (Бiлорусь, Молдова, Польща, Словачкiя, Словенiя, Чехiя, Швецiя, Узбекистан, Японiя), що не заважає їм займати гiдне місце серед демократичних країн [2. С.19].

Куба, Панама і Чилі були тими країнами, завдяки яким пiсля Другої свiтової вiйни розпочалася хвиля закріплення прав людини в мiжнародних актах [11.С.9]. Саме ці держави Латинської Америки у 1948 р. наполягали на ухваленнi Загальної Декларацiї прав людини, яку й досi вважають основним мiжнародним актом у сферi захисту прав людини. Загальна Декларацiя прав людини, Мiжнародний пакт про громадянськi та полiтичнi права, Європейська конвенцiя з прав людини складають фундамент мiжнародно-правового регулювання реалiзацiї прав громадян на інформацiю та гарантiї її забезпечення.

До мiжнародно-правових актiв, якi стосуються питань реалiзацiї права людини і громадянина на інформацiю, гарантiї його забезпечення необхідно вiднести наступнi: Загальна декларацiя прав людини 1948 р.; - Конвенцiя про захист прав людини та основоположних свобод (1950 р.); Мiжнародний пакт про громадянськi і полiтичнi права 1966 р.; Окiнавська хартiя глобального інформацiйного суспiльства; Страсбурзька Конвенцiя про захист осіб стосовно автоматизованої обробки даних особистого характеру 1981 р.; Конвенцiя про кiберзлочиннiсть вiд 2001 р.; Орхуська Конвенцiя про доступ до інформацiї, громадську

участь і ухваленнi рiшень чи доступі до правосуддя у справах довкiлля; Рекомендацiї Комiтету Мiнiстрiв Ради Європи про доступ до інформацiї, якою володiють державнi органи влади 1981 року; Рекомендацiя Ради Європи № R (81) 19 1981 р. «Про право доступу до інформацiї, яка перебуває в розпорядженнi органiв державної влади»; Регламент (1049/2001) загального доступу до документiв Європейського Парламенту, Ради Європи та інші мiжнародно-правовi документи.

Розглянемо окремі положення зазначених документiв, що прямо чи опосередковано стосуються гарантiї реалiзацiї права громадян на інформацiю і, зокрема, права на доступ до інформацiї, та ролі ЗМІ у висвітленнi діяльностi органiв державної влади. Окремо слiд вiдзначити нормативнi гарантiї, що закріпленi в мiжнародно-правових актах. Так, положення ст. 19 Загальної декларацiї прав людини, ст.ст. 18, 19 Мiжнародного пакту про громадянськi і полiтичнi права декларують право на свободу переконань і свободу їх вираження. Свобода вираження поглядiв була визнана цим мiжнародно-правовим актом однiєю з фундаментальних демократичних цiнностей, необхідних для мирного співiснування нацiй. Ст. 19 проголошується, що кожна людина має право на свободу переконань і на вiльне їх вираження, яке передбачає свободу безперешкодно дотримуватися власних переконань і свободу шукати, одержувати та поширювати інформацiю та ідеї будь-якими засобами і незалежно вiд державних кордонiв. Свободі вираження поглядiв було надано найвищого статусу в Загальнiй декларацiї шляхом закріплення її в преамбулі як однiєї з чотирьох невід'ємних свобод: «Люди матимуть свободу слова і переконань і будуть вiльнi вiд страху та нестаткiв» [13.С. 110].

Загальна декларацiя здiйснила значний вплив на розвиток мiжнародного, національного законодавств прав людини. Майже всi договори, прийнятi органами ООН пiсля 1948 р., розробляють загальнi положення принципи, якi закріпленi Декларацiєю. Бiльше того, законодавство багатьох країн змоделивали положення

своїх конституцій та законів на основі Загальної декларації, а суди почали використовувати її норми. Україна, як член родини Об'єднаних Націй, зобов'язана захищати та сприяти здійсненню прав, закріплених Загальною декларацією. Вона була першим кроком до створення Міжнародного білля про права людини, роботу над яким було завершено у 1966 р. із введенням у дію двох основних міжнародних договорів з прав людини – Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (далі – МПГПП) та Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (далі – МПЕСКП) [17.с. 10].

Судова практика й доктрина узгоджуються щодо того, що свобода вираження поглядів є невід'ємною гарантією незалежного функціонування демократії [20.с. 421]. Досить важливе значення для розвитку як свободи вираження, так і свободи інформації має Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ), прийнята Радою Європи 4 листопада 1950 р., яка набула чинності в Україні з 11 вересня 1997 р., і правотворчість Європейського Суду з прав людини – головного міжнародного контролера з цих питань, загальновизнаного «творця» стандартів визнання судочинства [23.Р.543]. ЄКПЛ, яка адаптувала універсальні міжнародні акти до національних особливостей держав-членів Ради Європи, є базисом для утвердження принципу загальної поваги до прав людини й забезпечення однакового підходу до регулювання прав людини на європейському континенті. У даний час Конвенція, висловлюючись образно, є конституційним документом європейського суспільного порядку в галузі прав людини [16.С.35]. Однією з найбільш вагомих для розуміння природи демократичного суспільства є стаття 10 ЄКПЛ, яка містить гарантію захисту свободи вираження, і встановлює, що право на свободу вираження поглядів включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і поширювати інформацію та ідеї без втручання держави і незалежно від кордонів. Зазначена стаття Конвенції не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіо, - теле

або кінопідприємств. Відповідно, частина 2 ст. 10 ЄКПЛ встановлює, що здійснення цих прав, пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може бути предметом таких формальностей, умов, обмежень або покарання, які встановлені законом і необхідні в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням або злочинам, для захисту здоров'я і моралі, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Необхідно зазначити, що право доступу до інформації, закріплене у ст. 10 Конвенції, неодноразово були предметом розгляду Європейським судом з прав людини. «Суд встановив відмінності між, з одного боку, доступом до інформації загалом та ЗМІ і, з іншого боку, окремих громадян, включаючи право на доступ до документів тих громадян, які мають особливу зацікавленість в одержанні інформації».

Разом із тим Європейський суд заявив про важливість отримання громадськістю доступу до інформації від органів державної влади. Гарантія, встановлена ст. 10 Конвенції, не тлумачилась як така, що включає неконкретизоване право доступу до інформації органів державної влади, проте Суд відзначив, що громадськість має право одержати інформацію, яка має суспільний інтерес і значення (наприклад, рішення у справі «Обзервер» і «Гардіан», серія А №216, параграф 59), і що ЗМІ користуються особливо великою свободою вираження поглядів і інформації з огляду на їхню роль – повідомляти про питання громадського інтересу, і на право громадськості отримувати таку інформацію (наприклад, рішення у справі «Санді Таймс», серія А №30, параграф 65). Європейський суд з прав людини давав тлумачення ст. 8 Конвенції – право на повагу до приватного життя – у кількох справах, пов'язаних з персональними запитами на доступ до інформації стосовно запитувачів (Рішення у справі Леандер, серія А, №116, рішення у справі Гаскін, серія А, №160 і рішення у справі Гуерра, доповіді

1998-1). Суд заявив, що право за ст. 10 Конвенції отримувати інформацію забороняє державі втручатись у право особи отримувати інформацію, але не накладає на державу позитивне зобов'язання збирати, передавати або поширювати інформацію серед громадян [24].

Як бачимо, ст. 10 ЄКПЛ у своїй першій частині гарантує свободу вираження поглядів, а в другій частині встановлює випадки, коли така свобода може бути обмежена. До речі, ці положення ст. 10 містять абсолютно протилежний підхід до свободи вираження поглядів, ніж, наприклад, у Сполучених Штатах Америки, де така свобода передбачена Першою поправкою до Конституції і є необмеженою. Слід наголосити на тому, що ЄКПЛ прямо передбачає, що обмеження права на вільне вираження поглядів не є порушенням Конвенції, якщо ці обмеження було встановлено задля досягнення однієї з цілей, зазначених у п. 2 ст. 10.

Таким чином, можна зробити висновки, що для реалізації права людини і громадянина на інформацію важлива не лише наявність правових норм-гарантій, а також можливість їх реалізації, яка має забезпечуватися органами публічної влади. Міжнародно-правові документи встановлюють принципові підходи щодо законодавчої регламентації міжнародно-правових гарантій реалізації права громадян на інформацію та на доступ до інформації, серед яких важливими є: незалежність ЗМІ від держави, заборона цензури, недопустимість монополізації ЗМІ, свобода професійної діяльності журналіста, недопустимість зловживання інформацією, відповідальність за порушення в цій сфері, і які згодом знаходять своє продовження в національному законодавстві держав – сторін міжнародних угод. Аналіз національного законодавства дає підстави стверджувати, що більшість правових норм, які визначені в міжнародно-правових актах, імплементовано в національне законодавство. Важливо, щоб законодавець продовжував цей процес з ціллю подальшого удосконалення і гармонізації із міжнародно-правовими стандартами національного законодавства у сфері

реалізації права на інформацію та на доступ до інформації.

Література

1. Барабаш Ю.Г. Ключові напрями конституційної політики в галузі імплементації міжнародних стандартів прав людини // Ю.Г. Барабаш / -Х.:Вісник Академії правових наук України. – № 1(56). – 2009. – С. 48-54.
2. Баймуратов М.А. Имплементация норм международного права в сфере прав человека: онтологические и аксиологические аспекты [Текст] // М.А. Баймуратов/ Матеріали міжнародної науково-практичної конференції: Національні та міжнародні механізми захисту прав людини. – Х.: Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2008.- С.19.
3. Бачило И. Л. Свободный доступ к информации Интернет // И.Л. Бачило/ [Електрон. ресурс. Режим доступу <http://lawyer.ord.ru>.
4. Витрук Н.В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе.[Текст] // Н.В. Витрук / – М., 1979. -365с.– С. 194-203
5. Витрук Н.В. О юридических средствах обеспечения, реализации и охраны прав советских граждан. [Текст] // Н.В. Витрук /Правоведение. – 1964. – №4. – С.29-38 (29)
6. Колодій А.М. Права людини і громадянина в Україні [Текст] // А.М. Колодій, А.Ю. Олійник/[Текст] : Навч. посіб. – К.: Хрінком Інтер, 2004. – 336 с. (223)
7. Колосов Ю.М. Международно-правовые основы сотрудничества государств по решению глобальных проблем // Ю.М. Колосов / – М.: Дипломатический вестник. 1982. -С.158.
8. Мицкевич А.В. О гарантиях прав и свобод советских граждан в общенародном социалистическом государстве. [Текст] // А.В. Мицкевич/–Сов. гос. и право. – 1963 – №8. – С.24-33 (33)
9. Нерсесянц В.С. Система юридических гарантий прав и свобод граждан. [Текст] // Социалистическое правовое государство: концепция и пути реализации // В.С. Нерсесянц/ – М.: Юрид. лит. 1990. – С. 60-65 (60).

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена проблемі реалізації права людини і громадянина на інформацію та гарантіям його забезпечення. Особливу увагу автор приділяє аналізу міжнародних документів, які встановлюють гарантії реалізації права на інформацію та на доступ до інформації про діяльність органів публічної влади та обов'язок держави щодо забезпечення його реалізації.

SUMMARY

The article is sanctified to the problem of realization of human and citizen right on information and guarantees of his providing. The special attention an author spares to the analysis of international documents that set the guarantees of realization of right on information and on access to information about activity of organs of public power and to the duties of the state on providing of his realization.

10. Недбайло П.Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм [Текст] // П.Е. Недбайло/ -Правоведение. – 1971. – №3. –С.49-53 (49).

11. Осятынський В. Права человека в перспективе XXI века // В.Осятынський / – Варшава. 2002. – С. 9.

12. Рабинович П.М. Права людини і громадянина.[Текст] // П.М. Рабинович, М.І. Хавронюк/ [Текст] Навчальний посібник. – К.: Атака, 2004. – 464 с. (246)

13. Посібник з питань свободи вираження – К.: Інформаційний прес-центр IREX ПроМедіа, 1999 р. – 219 с.

14. Правові основи формування та функціонування органів державної влади у контексті євроінтеграції: монографія / -Ю.П. Битяк, О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань та ін.; за ред. / Ю.П. Битяка, О.Г. Данильяна. – Х.: Право, 2010. – 384 с. С.209.

15. Рихтер А.Г. Свобода массовой информации в постсоветском пространстве //А.Г. Рихтер/ – М.: Издательство «ВК». 2007. -С.181. (368 с.)

16. Селівон М. Критерії обмеження прав людини у практиці конституційного правосуддя.[Текст] // М.Селівон // Вісник Конституційного Суду України. – 2005. – №3. – С.35 – 52 (37)

17. Середюк В.В. Міжнародно-правові стандарти свободи масової інформації та їх національна імплементація // В.В. Середюк

/ -К. Юридична Україна. – № 9. – 2009. – С. 10.

18. Смоленский М.Б. Конституционное право Российской Федерации [Текст] // М.Б. Смоленский, М.В. Мархгейм/ учебник. – М., 2003. – 465с. – С. 177

19. Толковый словарь русского языка. [Текст] // Т. 2 / (ред. Д.Н. Ушакова). – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1938. – 1039 с. – С. 542

20. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. [Текст] // Шевчук С. – Вид. 2-е, випр., доп. – К.: Реферат, 2007. – 848 с. (421)

21. Эбзеев Б.С. Конституционные основы свободы личности в СССР. [Текст] // Б.С. Эбзеев/ (ред. И.Е. Фарсера). – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1982. – 137 с. (124)

22. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. [Текст] // Офіційний вісник України. – 1998. – № 13.

23. Harris D., O'Boyle M., Warbrick C. Law of the European Convention on Human Rights. – London: Butterworth, 1995 – 753 p.(543)

24. Єдерблом Гелена Принципи доступу осіб до офіційної інформації. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу]// [http:// lawyer. ord.ru](http://lawyer.ord.ru).